De vroege burchten in het oostelijk deel van het rivierengebied (NL/D)

Hoofdlijn met opmerkingen in de marge

Bas Aarts

Achtergrondafbeelding: De Duno (Oosterbeek-Heveadorp) en de Neder-Rijn. Foto: auteur 2002.

■ Inleiding

Voor continentaal West-Europa mag de 10e eeuw gelden als de 'geboorte-eeuw' voor het middeleeuws kasteel. Dat geldt dan ook voor onze Lage Landen. De recente herinterpretatie van oud archeologisch onderzoek en het kritisch hanteren van middeleeuws schriftelijk bronnenmateriaal maakt het met name voor het oostelijk deel van het rivierengebied mogelijk het ontstaan van die vroege burchten scherper in beeld te krijgen. Daarmee kan voor die bewuste regio niet alleen in een hoofdlijn de eerste ontwikkeling van de burchtenbouw aldaar worden geschetst, maar is het op enkele locaties reeds mogelijk een zodanig 'inkijkje' te verwerven dat bepaalde vaker beschreven historische gebeurtenissen, als het machtspel van het grafelijk paar Balderik en Adela omstreeks 1000, beter in hun juiste context kunnen worden geplaatst.[1]

Het geo-politieke landschap

Het oostelijke rivierengebied – doorsneden door de huidige Nederlands-Duitse grens – kent een lange traditie in versterkingsbouw. Te beginnen met de Romeinse *limes* langs de Rijn, waarvan de meeste fortificaties intussen wel zijn gelokaliseerd, al beschikken we nog niet overal over een uitgewerkt beeld van hun verschijningsvorm.[2]
Het bijbehorende landschap is sindsdien sterk veranderd. De Rijn die zich door het stuwwallengebied naar het westen worstelde, kende in de Romeinse tijd een splitsing met de Waal iets ten noorden van Rindern. Deze splitsing zou in de loop der eeuwen steeds verder opschuiven naar het noordwesten. Dit ging gepaard met sterke meandervormingen en complete stroomverleggingen in de Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd.[3]
De politieke grenzen in de vroegmiddeleeuwse periode werden in eerste instantie bepaald door de botsing tussen Franken en Friezen. Mogelijk dat de enorme walburg de Heimenberg op de Grebbeberg bij Rhenen hier getuigenis van aflegt. De aanleg dateert uit de 7e eeuw en kan gelden als Nederlands enige echte *oppidum* uit de Vroege Middeleeuwen.[4]
De stuwwal bij Nijmegen droeg het Karolingische 'Valkhof', al ontgaat ons nog steeds het uiterlijk van deze paltsconstructie. Wel maakt het archeologisch onderzoek van de laatste decennia duidelijk dat we ons deze paltsaanleg binnen de toen nog bestaande grachten en ommuring van het 4e-eeuwse Romeinse *castellum* mogen voorstellen.[5] In 880-881 werd de residentie bezet door Deense Vikingen die er een wal of muur met palissade aan toevoegden, alvorens bij hun aftocht alles in brand te steken.[6] Hun leider Godfried kreeg desondanks het rivierengebied in leen, maar werd het slachtoffer van een moordcomplot in 885. Die gebeurtenis te *Herispich* wordt in de Nederlandse literatuur traditioneel in Spijk bij Lobith geplaatst, maar zou misschien beter aan de overzijde nabij Rindern gesitueerd mogen worden.[7]
Het Nijmeegse 'Valkhof' werd heropgebouwd en kreeg circa 1030 zijn veelhoekige Sint-Nicolaaskapel, geïnspireerd op de dom van Aken.[8] De van vele afbeeldingen bekende romaanse paltsbouw zelf (onder andere met de grote hoofdtoren in tufsteen) kwam in het midden van de 12e eeuw tot stand (en werd eind 18e eeuw weer gesloopt).[9]
Vanuit de Karolingische tijd kennen we, ook voor het rivierengebied, een indeling in gouwen onder de supervisie van adellijke grootgrondbezitters als graven. We moeten er voor waken dit niet als een strak en statisch systeem te willen interpreteren. In oorsprong was de gouw (*pagus*) een gebied waarvan de omvang fluctueerde en bepaald werd door de reikwijdte van het sociaal-politieke netwerk van de daarbinnen opererende elitegroep(en). Bevolkingsgroei en ontginning droegen ertoe bij dat het begrip gouw zich uitdijde of verschoof, waarbij de gouwnaam meer een streeknaam werd. Iets vergelijkbaars overkwam het begrip graafschap (*comitatus*). De graaf was een hoofdpersoon in het politiek-sociale netwerk van de gouw en oefende daar zijn controle uit namens de koning/keizer. De gebruikelijke oorkondeformule '*in pago X in comitatu Y*' geeft dat treffend weer. Bevolkingstoename en meer complexe verhoudingen noopten tot de aanstelling van meerdere graven binnen sommige (groot-)gouwen. Eerst in de loop van de 10e eeuw kan men iets waarnemen van een begin van territorialisering van het graafschap.[10] Met dit in gedachten geven we dan bijvoorbeeld de volgende gouwen voorzichtig hun plaats: de Veluwe, Hamaland (IJsselstreek en oostelijk Gelderland), Teisterbant (tussen Lek en Oude Maas), Betuwe, Duffelt (ten oosten van Nijmegen), Hattuarië (zuidelijk van Nijmegen tussen Ruhr- en Maas/Peelgebied) en Texandrië (grotendeels Noord-Brabant ten westen van de Peel). Binnen deze gouwen kennen we dan het bestaan van verschillende, niet altijd gelijktijdige en in omvang variërende graafschappen.[elfd]
De eerder vermelde Vikingplaag leidde eind 9e eeuw tot de aanleg van een aantal collectieve verdedigingswerken ('burgen' of 'walburgen'). Niet alleen die van de bekende reeks langs de Vlaams-Zeeuwse kust (zoals Sint-Winoksbergen, Veurne, Oost-Souburg, Middelburg en Burgh-Haamstede),[12] maar ook dieper het binnenland in. Het zal de *raid* van 882 zijn geweest die noodzaakte tot het aanleggen van een halfovale wal met gracht rond Deventer en een opwaardering van de verdediging van Zutphen met behulp van een mogelijk volledig ronde dubbele omwalling met grachten. Een vergelijkbare bescher-

ming kan ook Oldenzaal hebben gehad in de late 9e en 10e eeuw.[13] De bekende walburg De Hunneschans aan het Uddelermeer dateert van omstreeks 900. De toen niet bewoonde versterking kan een louter strategische functie hebben vervuld, mogelijk mede ter bescherming van de lokale ijzerproductie op de Veluwe.[14]
De aanleg van deze walsystemen in de IJsselvallei en op de Veluwe zal, in opdracht van het rijksgezag, hebben plaatsgevonden onder leiding van een regionaal machtige gravenfamilie als die van de Meginharden (*dux* Everhard 'Saxo' 886-898). Waar Deventer het handelsbelang vertegenwoordigde en als kerkelijk steunpunt voor Utrecht fungeerde, ontwikkelde Zutphen zich vooral tot het grafelijk bestuurscentrum voor (noordelijk) Hamaland. De twee opeenvolgende houten hallen op 's-Gravenhof, daterend uit respectievelijk de tweede helft van de 9e eeuw en de 10e eeuw, zullen we dan ook als privéverblijf aan die Meginharden mogen toekennen.[15]

■ Elten, de vroeg(st)e burcht

De Meginhardenfamilie had een tweede woonstee sinds eind 9e eeuw op de Elterberg in zuidelijk Hamaland. Hier constateren we voor het eerst dat leden van de rijksaristocratie er in onze regio toe overgaan hun privéwoning een versterkt karakter te geven. Na een gedeeltelijke ophoging en egalisering van het oostelijke deel van het plateau werd daar in een tweede fase vanaf omstreeks 900 een meerdelige versterking aangelegd met de allure van een (versterkte) palts als Tilleda in Sachsen-Anhalt.[16] Het hoofdgedeelte omvatte al spoedig een tweedelig houten '*Palas*', een kapel in vakwerk en meerdere half ingegraven '*Grubenhäuser*'. De door een droge gracht ervan gescheiden 'voorburcht' herbergde de nog bestaande 'Drususput' en de toegang tot het complex. Een wat verder westelijk gelegen aarden '*Abschnitts*'-wal wordt graag geïnterpreteerd als de frontwal van een veronderstelde oudere vluchtburcht op de westelijke uitloper, maar heeft mijns inziens – mede gelet op het verschil in hoogte aan weerszijden – de eerste burchtfase in het westen begrensd (afb. 1).[17] De 10e-eeuwse burcht was ruim genoeg om hier in 944 koning Otto I van het Duitse Rijk en zijn gevolg te kunnen ontvangen. Omstreeks 950 werd aan de kapel een natuurstenen rondbouw (*rotunda*) met voorbouw toegevoegd. Het idee van een gedachteniskapel met betrekking tot de ernaast begraven familieleden dringt zich op.[18] De 'hoofdburcht' was gevat in een hout-aarde-omwalling (*vallum*), die haar beschermtaak bleef vervullen nadat graaf Wichman 'van Elten' deze stamburcht circa 967 omvormde tot een (adellijk) vrouwenstift voor zijn dochter Liudgard.[19]

Afb. 1. Elten (D): de burcht van de graven van Hamaland in de 10e eeuw. Links de wal van de veronderstelde oudere vluchtburcht (Binding 1970).

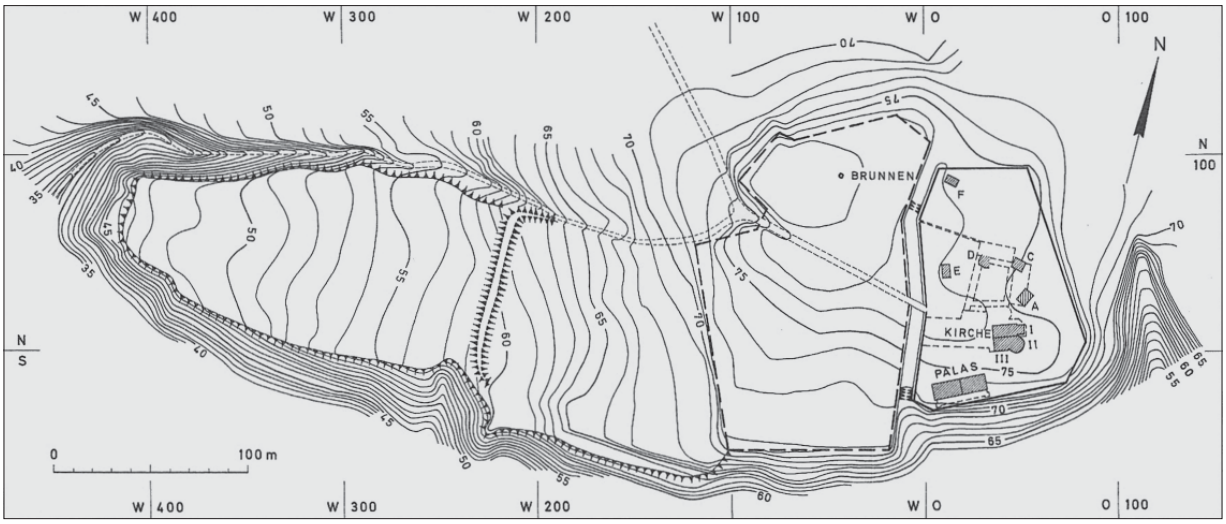

Met deze burcht van (Hoog-)Elten van vóór 967 hebben we een van de eerste en goed gedocumenteerde middeleeuwse kastelen aan de Nederrijn in beeld. Vallend onder de definitie van een kasteel, zoals Hans Janssen dat omschrijft als een middeleeuws gebouw(en-complex), dat de functies verdedigbaarheid en bewoonbaarheid combineert voor een beperkte groep mensen in een afhankelijkheidsrelatie tot één (adellijk) persoon of instelling.[20]
Bij Elten gaat het dan om een burchtaanleg door leden van de rijksaristocratie die, al of niet met instemming van het centrale gezag, zich deze versterking van eigen huis en haard veroorloofden vanuit de toegewezen overheidstaken en op de letterlijke basis van het eigen grootgrondbezit. Elten past hierbij in een algemeen West-Europees (continentaal) patroon, zoals dat onlangs werd samengevat door H-W. Böhme (2006).[21] De aanzet tot deze ontwikkeling in onze streken was gegeven door de Noormanneninvallen van de late 9e eeuw en het niet altijd even effectieve optreden van het rijksgezag hiertegenover, dat tegelijk evenmin de voortwoekerende vetes tussen diezelfde hoogadellijke families kon voorkomen.[22]

Tiel, het *civitas*-probleem

Minder duidelijk dan in Elten is de situatie in Tiel. Hier wil men graag een 'nieuwe stenen burcht' lokaliseren, die in 950 door Otto I, koning van het Duitse Rijk, samen met het Sint-Walburgklooster zou zijn overgedragen aan de Utrechtse bisschopszetel.[23] De daarbij gehanteerde uitdrukking voor die 'nieuwe stenen burcht' '*nova et lapidea civitas*' berust in feite op een vrije interpretatie van een nogal cryptisch geformuleerde zinsnede uit de overgeleverde oorkondeafschriften.[24] Dit onder verwijzing naar (de anders altijd zo kritische) I.H. Gosses, die op basis van de Duitse literatuur het laat-Romeinse *civitas* (in de betekenis van 'versterkte stad', als zetel van een bisschop of magistraat) laat samenvallen met het vroegmiddeleeuwse Duitse *burg*.[25] Dat laatste mag zo zijn, maar dan heeft de middeleeuwse auteur wel altijd met *burg* c.q. *civitas* een antieke stad op het oog (bijvoorbeeld Rome, Jeruzalem) of een multifunctionele versterkte nederzetting/omwalde vluchtburcht/garnizoensburcht uit de eigen regio.[26] De vraag rijst dus of met die '*civitas*' in Tiel wel een burcht in de meer private en beperkte betekenis van 'versterkt huis', 'kasteel' of eventueel 'kerkfort'[27] bedoeld zal zijn.[28] Temeer daar indertijd Pieter Bondam (1783) in een scherpe analyse reeds aangaf dat de inconsequente tekst anders gelezen moet worden. De term '*civitas*' slaat dan op de nederzetting Tiel zelf, zoals iets verderop in deze oorkonde opnieuw en duidelijker wordt gesteld ('*supradictam civitatem Tiala*…').[29] Bondam accepteert vervolgens de oudere zienswijze dat het woord '*ecclesia*' meer benadrukt én verplaatst moet worden, waardoor de betreffende zin beter loopt en meer logica krijgt. Voor de nieuwe stenen constructie volgt hij dan ook de lezing 'nieuwe stenen kerk', kennelijk een herbouw van het Sint-Walburgklooster door graaf Waldger, vóór 950.[30] Hierbij leunt Bondam onder andere op een 'oude vertaaling' in de *Chronycke van Hollant* uit de 16e eeuw, waar-

Afb. 2. Tiel: fragment stadsplattegrond van Blaeu (circa 1650) met daarop aangegeven de ten dele aangetoonde ligging van de vermoedelijke walburg (civitas).

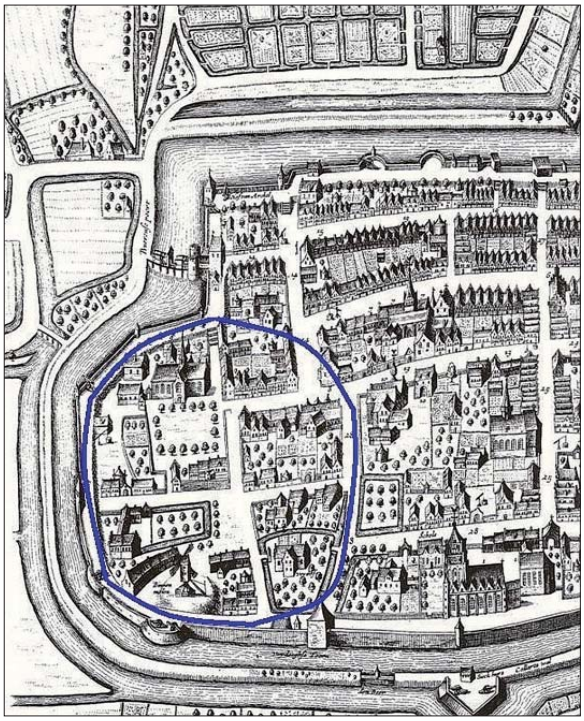

Afb. 3. De Duno (Oosterbeek-Heveadorp): overzicht walburcht met uitspringend 'bastion' rechtsachter. Foto: auteur 2002.

voor een verloren afschrift van de bewuste oorkonde gebruikt moet zijn ('…met eener nieuwer steenen kercke, inder seluer stede ende plaetse,').[31] Denken we hierbij ook aan een opmerking in *De Tielse Kroniek* (midden 15e eeuw), waar het heet dat bisschop Adelbold van Utrecht (1010-1026) begon 'ook de stenen kerk van Tiel, die door de Denen vernield was (in 1006/1007, BA), weer op te bouwen.'.[32]

Volgen we deze visie verder dan zal het duidelijk zijn dat het altijd moeilijk te definiëren '…*civitatem lapideam in Tyele*...' ('stadsburcht'?) in het zogenaamde *Memoriale Adelboldi* (uit vermoedelijk de 13e eeuw met gegevens uit het einde van de 12e eeuw)[33] ook uit de dan reeds verminkte oorkonde van 950 stamt.[34] Het *Memoriale* pretendeert de leenhoogheidsrechten van de Utrechtse bisschop ten opzichte van de omringende grote heren op te sommen en rekent voor Tiel (met de gemelde stenen constructie) de hertog van Brabant tot leenman. Die latere Brabantse aanwezigheid in Tiel is een reëel gegeven (vanaf het einde van de 12e eeuw tot 1339).[35] Er is weliswaar een hertogelijk kastelein in Tiel bekend in 1274 met een toen door de hertog verworven versterkt huis (*domus […] sive munitionis*),[36] maar aan de eventuele relatie met een 'stenen burcht' uit de 10e eeuw kan dus sterk worden getwijfeld.

De nederzetting Tiel zelf als *civitas* dus? Het blijft een opmerkelijk chique benaming voor de 10e eeuw en zeldzaam voor onze streken. Utrecht wordt zo in 936 ook een keer genoemd in een eveneens koninklijke oorkonde, als bisschop Balderik er het muntrecht krijgt ('…*in civitate Traiectensi […] predicte urbis*…').[37] Ook het omwalde Deventer valt eenmalig in 960 deze eer te beurt.[38] Als handelsplaats wordt Tiel begin 11e eeuw als *portus* gekwalificeerd,[39] en terecht. De eerder gelegde link tussen *civitas* en het Duitse *burg* (als grote multifunctionele versterkte nederzetting/vlucht- of garnizoensburcht) krijgt echter voor Tiel een onverwachte in-

vulling door de vondst in 2009 van delen van een aarden wal met gracht, die klaarblijkelijk een grote cirkel beschreef rondom het Sint-Walburgklooster (afb. 2). Bijbehorende muntvondsten wijzen op een aanleg ten laatste in de eerste helft van de 10e eeuw.[40] Een dergelijke walburg zou voor dat deel van Tiel de term *civitas* rechtvaardigen en mogelijk ook kunnen verklaren waarom in een 12e-eeuwse omschrijving van een bevestiging door Hendrik IV (in 1059) voor de abdij Deutz van een schenking uit opbrengsten in Tiel de uitdrukking '*in Tiele castro*' wordt gebruikt.[41] Een andere bron heeft het met betrekking tot deze schenking over de (koninklijke) *curtis* in Tiel.[42] De familie van graaf Waldger was betrokken geweest bij de Lotharingse opstand van 939 en veel van haar bezit was nadien geconfisqueerd. Het klooster en het te veronderstellen grafelijk verblijf in Tiel (binnen de walburg *civitas/castrum*) zal hier ook toe hebben behoord, waardoor de koning er vervolgens vrijelijk over kon beschikken. Hieruit vloeide de schenking voort van het klooster met toebehoren aan Utrecht in 950 en werd de *curtis* eerst als huwelijksgift aan Theophanu (echtgenote van Otto II) geschonken in 972 en weer later aan de paltskapel van Aken (997, 1000).[43]

Als laatste detail wil ik wijzen op het opmerkelijke fenomeen van de verplichting tot zes weken 'bolwerken' (het onderhouden van de vestingwerken) in Tiel elke zeven jaar voor de opgeroepen mannen uit de verre omtrek: Culemborg, Buren, 23 dorpen in de Tielerwaard, 15 dorpen in de Neder-Betuwe en 4 dorpen in het Land van Maas en Waal. Hoewel het vroegst bewaarde bericht hierover eerst van 1419 dateert, pretendeerde men in Tiel dat dit al 'vanouds' zo gold.[44] Het gebied waarop de verplichting rustte, brengt grotendeels het oude Teisterbant in beeld en daarmee de nu teruggevonden 10e-eeuwse walburg. Zo ontstaat er een parallel met het identieke 'borchtwerk' dat de opgeroepen mannen binnen het markgraafschap Antwerpen moesten verrichten ten behoeve van het onderhoud van de in oorsprong 10e-eeuwse Ottoonse burcht in Antwerpen zelf.[45]
Zo geeft dus de belangrijke handelsplaats Tiel, opkomend in de late 9e eeuw,[46] toch langzaam haar middeleeuwse geheimen prijs.

De Duno, een walburcht 'in de overgang'

Wat vroege (privé)burchten betreft, zijn we sinds kort beter ingelicht over de fraai gelegen walburcht[47] de Duno bij Oosterbeek-Heveadorp. Dit dankzij de nadere analyse door P.A.C. Schut van het onderzoek door J.G.N. Renaud uit 1954, 1955 en 1959.[48]
De sterkte op de Veluwerand boven de Neder-Rijn bezit een binnenterrein van circa 34 x 90 m. Het wordt in een soort van halve ovaal omgeven door een forse wal met een V-vormige buitengracht van bijna 4 m diep en 12 m breed. Die gracht werd na de eerste aanleg tot drie keer toe opnieuw uitgegraven. De walconstructie werd daarbij in tenminste drie fasen aangelegd en vernieuwd. De wal droeg een tot in de ondergrond gefundeerde palissade, kennelijk opgebouwd uit enkele rijen palen achter elkaar met een mogelijke houten bekisting aan de grachtzijde. Het precieze uiterlijk van deze hout-aarde-constructie is nog niet duidelijk, evenmin als de exacte datering ervan. Een analyse van het gevonden aardewerk leert echter dat de Duno als versterking aanving in de eerste helft van de 10e eeuw en haar einde gevonden zal hebben uiterlijk in het begin van de 11e eeuw. Ook de teruggevonden doorgang in de wal bleek tot driemaal toe te zijn vernieuwd. Aan weerszijden van de poort stonden palen die vermoedelijk een keerwand op zijn plaats hebben gehouden en mogelijk een overspanning droegen. Door de poort liep een grindpad het binnenterrein op. Daar toonden paalsporen en afvalkuilen bewoning aan vlak achter de wal. Daarbij werden ook resten van een smederij en bronswerkplaats aangetroffen.[49]

In de laatste (?) fase van de versterking werd direct ten zuidwesten van de doorgang de oorspronkelijke ronding van de wal doorbroken met het opwerpen van een bastionachtige uitbouw naar buiten toe. Hierbij werd ook een deel van de binnenbebouwing 'begraven'. De gracht en de lagere buitenwal rond het complex werden vervolgens aan deze wijziging aangepast.[50] De functie van dit aarden 'bastion' zal ongetwijfeld van defensieve aard zijn geweest.[51]
Mocht deze in de omwalling opgenomen verbreding oorspronkelijk boven diezelfde wal hebben uitgetorend, dan zouden we hier een voorbeeld hebben van

een aardwerk bestaande (in die fase) uit een (vroege) motte als integraal onderdeel van een omwald burchtterrein. Het buitenland kent daar enkele voorbeelden van, zoals de motte-burcht van Montreuil-l'Argillé (Eure, Fr.) en die van de *Altenberg* bij Reifferscheid (Hellenthal) in de Eifel, verwoest in 1106.[52] Indien ook de Duno aan dit model beantwoordt, dan zou dit daar een burchtevolutie hebben ingehouden van een (halfovale) walburcht naar een motte-burcht met direct aansluitende omwalde voorburcht (afb. 3).

Uit het archeologisch onderzoek blijkt dat de Duno een tot twee keer door brand werd getroffen.[53] Al met al wordt een vrij tumultueus bestaan van zo'n honderd jaar zichtbaar. Dat rijmt met de historische gebeurtenissen die we met de Duno in verband mogen brengen.

De Veluwezoom kent nogal wat goederenbezit van de eerder genoemde Wichman, graaf in Hamaland (Elten). Maar ook de Saksische familie van de Immedingen was hier reeds in de 9e eeuw gegoed, bijvoorbeeld in Oosterbeek en Praast. Met Immed, een telg uit die familie, huwde Adela, de oudste dochter van Wichman 'van Elten'.[54] Volgens de levensbeschrijving van hun zoon, bisschop Meinwerk van Paderborn (1009-1036) was vader Immed in deze regio opgegroeid en bekleedde hij hier, binnen het bisdom Utrecht, een grafelijk ambt. In tweede echt huwde Adela met een zekere Balderik en Meinwerks levensbeschrijving (midden 12e eeuw) vermeldt hun residentie '*Radincheim*' met onder andere een *solarium* (bovenverdieping) met uitzicht over de Rijn.[55] Het is vooralsnog niet onverantwoord dat '*Radincheim*' te identificeren met die bijzondere walburcht de Duno, gelegen tussen Renkum en Oosterbeek.

Afb. 4. Overzichtskaart van het strijdtoneel tussen de graven Balderik en Wichman 'van Vreden' met de namen van gouwen, plaatsen, kloosters en burchtlocaties. Afbeelding naar Aarts en Van Rij 1999.

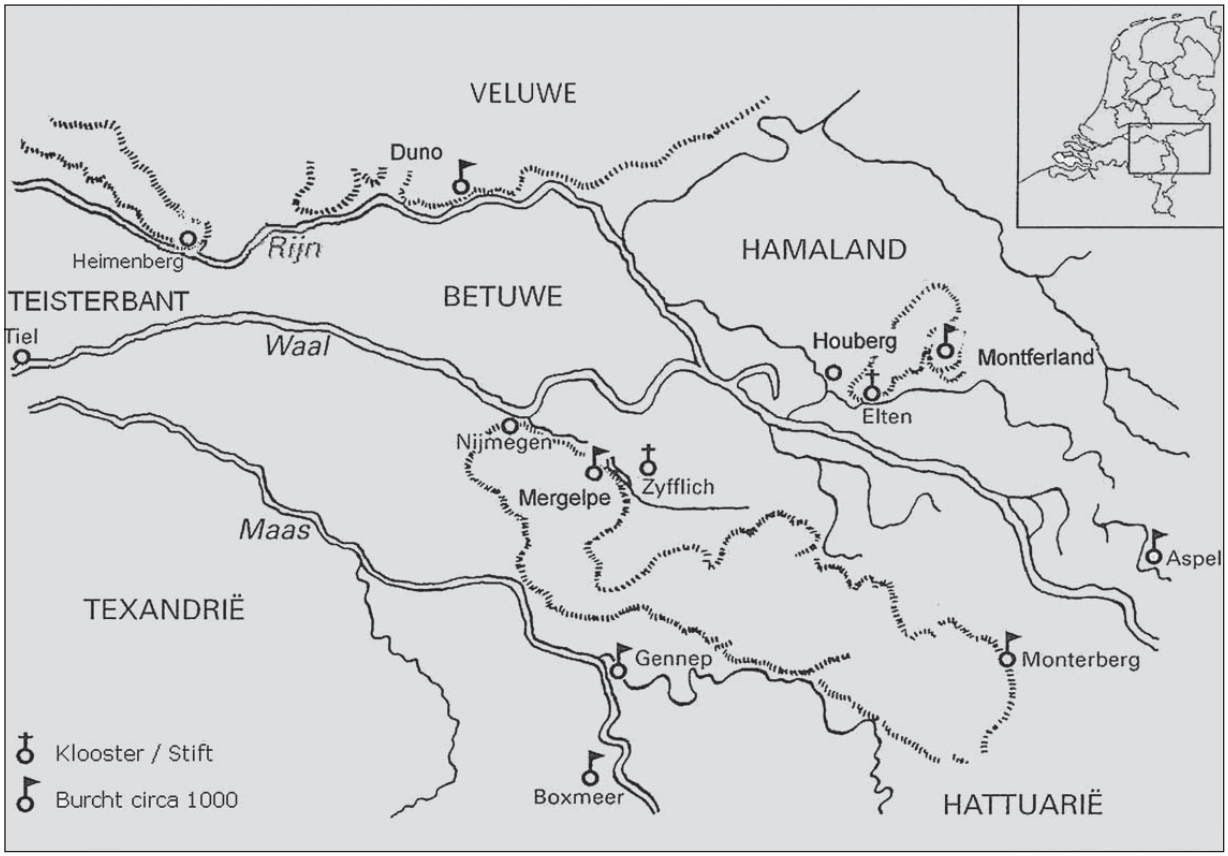

Voor zijn huwelijk met Adela behoorde Balderik nog tot haar vijanden in het conflict dat (de weduwe) Adela toen uitvocht met haar zuster Liudgard, de abdis van Elten. Tijdens die episode, vertelt een andere bron, zette Balderik haar burcht (*castellum*) in vuur en vlam.[56] Het lijkt me zeer aannemelijk dat de brandsporen onder de Duno daar nog getuigenis van afleggen.
Het einde van de bewoning van de Duno (begin 11e eeuw) kan samenhangen met de 'val' van de echtelieden Balderik en Adela in 1016/1018, toen hun poging tot de vestiging van een meer territoriaal gebaseerd machtsconglomeraat mislukte. De verlaten Duno zal zijn overgegaan in het bezit van de latere graven van Gelre, maar kan mijns inzien niet worden gelijkgeschakeld met de uit de 13e en 14e eeuw bekende grafelijke *Dusinchof* in Oosterbeek. Wel is het aannemelijk de Duno, als een statusrelict, te herkennen in de opdracht 'van Oosterbeek en de berg' ('*allodium…in Osterbeke, cum monte…*'), die graaf Otto I in 1195/1196 verplicht was te doen aan de hertog van Brabant. Die vooral symbolisch (en vernederend) bedoelde leenopdracht zal zich herhalen tot 1471.[57]

Montferland en de 'Gebeurtenissen van deze tijd'

De hierboven aangestipte wederwaardigheden van het paar Balderik en Adela leren we vooral kennen via het gedetailleerde én moralistische werk *De diversitate temporum* ('Gebeurtenissen van deze tijd', circa 1023-1024) van de hand van de tijdgenoot Alpertus van Metz (*Alpertus Mettensis*). Deze was vermoedelijk kanunnik in Tiel, kende het adellijk milieu goed en heeft zijn geschrift gelardeerd met unieke burchtbeschrijvingen. Zoals die van Opladen (*Upladium*), de hoofdvesting van het paar, waarin we de kunstmatige ophoging ('*agger*') van een

Afb. 5. Montferland: de grote motte, het 'Opladen' (Upladium) van Balderik en Adela. Foto: auteur 2010.

Afb. 6. Mergelpe/Duivelsberg (Ubbergen-Beek): zicht vanaf de motte avancée op de hoofdmotte (motte-barrage) met aansluitende voorburcht. Foto: auteur 2003.

motte-burcht bespeuren, voorzien, zegt Alpertus, van een natuurstenen ringmuur.
Sinds de herinterpretatie door P.A.C. Schut van het archeologisch onderzoek door J.G.N. Renaud in 1960 mogen we Opladen zoeken op de imponerende hoogte van Montferland bij 's-Heerenberg (afb. 5). Binnen een rondlopende droge gracht met twee buitenwallen rijst een natuurlijke heuvel op, die met ongeveer 7 m werd verhoogd tot maximaal 20 m. Het plateau boven werd met een twee meter hoge aarden wal omgeven, waarin de uitbraaksporen van de vermelde stenen muur werden teruggevonden. Het platform herbergde onder andere een houten gebouw (van 14 x 5,5 m) en de resten (of de onderbouw) van een kolossale vierkante toren in tufsteen van circa 16 x 16 m met 5 m dik muurwerk (in aanzet). De toren lijkt gedeeltelijk te zijn ingemot (aangeaard), maar geeft ook de indruk nooit voltooid te zijn. De aardewerkanalyse pleit voor een zeer kortstondig bestaan in de hier beschreven vorm, van het uiterste einde van de 10e eeuw tot in het begin van de 11e eeuw.[59] Dat sluit dan aan bij de beschikbare historische gegevens, waarbij men een burchtbestaan tussen circa 996 en 1016 mag aannemen. Het beginpunt lag dan ten tijde van het voordelige akkoord dat Adela bereikte met betrekking tot de vaderlijke erfenis betreffende Elten. Het eindpunt vormde de door Alpertus gemelde verwoesting na de moord op Balderiks rivaal graaf Wichman 'van Vreden' (in Westfalen). Het conflict tussen beiden (van 1010 tot 1016) ging om de prefectuur, een soort van grafelijk oppergezag in het rivierengebied en vooral bedoeld om bij invallen van de Noormannen de verdediging te leiden.[60]
De archeologische onderbouwing van de burchtbeschrijving van Opladen/Montferland maakt aannemelijk dat ook de andere door Alpertus gekarakteriseerde versterkingen nog enigszins herkenbaar

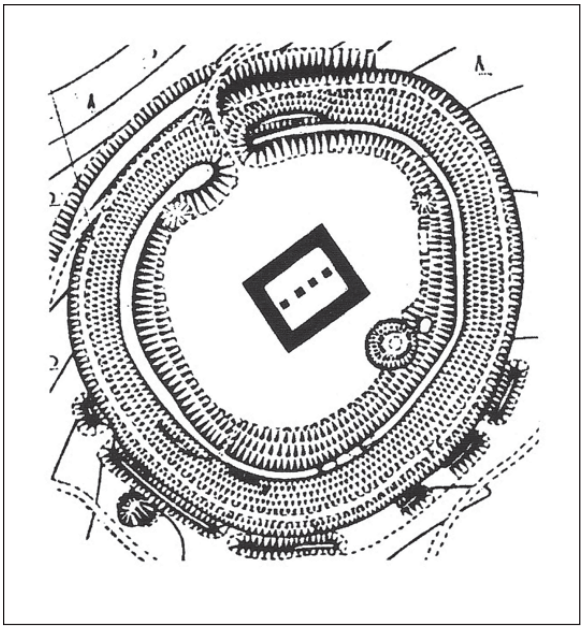

Afb. 7. 'Oldenburg' (Laer, Münsterland, D): het 'Rondeelken' (onderdeel oudere vluchtburcht) met daarbinnen aanduiding van de woontoren van omstreeks 1000 (Peine 1997, 165).

kunnen zijn in de bewaardgebleven kasteelsites ter plaatse (afb. 4). Al zal er natuurlijk archeologisch onderzoek noodzakelijk zijn om die veelal 'vroege' morfologische 'kenmerken' ook echt te kunnen duiden en dateren.
Zo noemt Alpertus het '*castellum Munna*' (Monterberg bij Kalkar). Het ging hier om een bestaande hoogteburcht op een uitloper van de stuwwal langs de Rijn en vermoedelijk het bestuurscentrum voor Hattuarië. De nu nog aanwezige forse (verminkte) motte op het plateau kan de 'ophoging' ('*agger*') met 'torens' zijn geweest, die Wichman 'van Vreden' er aanbracht. Balderik verkreeg de sterkte door verraad in 1017, maar op keizerlijk bevel werd de burcht het jaar daarop verwoest.[61] Via de aartsbisschop van Keulen zou de graaf van Kleef er later mee worden beleend en zal er herbouw zijn gevolgd, getuige een door hem uitgevaardigde oorkonde op '*Monreberc*' in 1200.[62]
Van het '*castellum Aspola*' getuigt de grote motte in een dode Rijnarm achter het klooster Haus Aspel bij Rees. Hier lag een sterkte met 'torens', beschermd door 'een moeras en een meer' en belegerd door Balderik rond 1011. De bewoner was Godizo, een verwant van Adela, tevens bezitter van de burcht van Heimbach in de Eifel.[63]
Alpertus noemt ook de kleine sterkte van Gennep ('…*Ganipe municiunculam*…'), voorzien van een (houten) toren ('*turris*').[64] Nader onderzoek moet uitwijzen of we deze mogen lokaliseren ter plaatse van het latere Genneper Huis bij de uitmonding van de Niers in de Maas.
Aan de Maas situeert Alpertus de bouw van een nieuwe versterking door Wichman 'van Vreden'. De details geven onmiskenbaar de constructie weer van een (houten) motte-burcht, met het 'verhogen van een heuvel' in een 'moerassig meer' en het toevoegen van een palissadewand ('*vallum*') met 'torens'. De nieuwe sterkte werd echter in het steekspel tussen de graven Balderik en Wichman onmiddellijk uitgeschakeld en verbrand.[65] Gelet op de conflictregio (Hattuarië) blijft de kasteelsite van Boxmeer (op een eiland in een dode Maasarm) een goede kanshebber voor deze vroege 'Maasburcht'.[66]
Niet door Alpertus genoemd, maar wel met zijn 'Gebeurtenissen' in verband te brengen, is de Duivelsberg ('*Mergelpe*') in Beek-Ubbergen. Hier vinden we, bovenop de stuwwal, een voor de motte-burcht-evolutie interessante vroege verschijningsvorm: een grote *motte-barrage* met een achterliggend direct aansluitend en omwald 'voorburcht'-terrein (afb. 6). De *barrage* blokkeert de toegang vanaf het stuwwalplateau. Op enige afstand fungeert een tweede motte (met droge gracht en buitenwal) als een voorpost (*motte avancée*) met direct uitzicht over het Waaldal.[67] Beperkt onderzoek in 1975 gaf de indruk van een versterking van vermoedelijk omstreeks 1000, die of nauwelijks gebruikt of nooit helemaal werd voltooid. Vanaf het voor Nederland unieke motte-complex is er rechtstreeks zicht op het (Duitse) dorp Zyfflich beneden. Daar stichtte Balderik zijn Sint-Maartensklooster omstreeks 1002, waar hij ook werd begraven in 1021. Dat klooster (met zijn belangwekkende Ottoonse stijlelementen) kennen we als de oudste bezitter van de 'berg' '*Mergelpe*' (1117). Het maakt aannemelijk de aanleg van de motte-burcht dan ook te interpreteren vanuit een beschermfunctie voor dat klooster en de omringende Duffeltgouw. Het *barrage*-model onderstreept

het vroege karakter. De plotselinge val van het echtpaar kan verklaren waarom '*Mergelpe*' niet of nauwelijks werd gebruikt.[68]

De 'castrale (r)evolutie'

Vanaf de Duivelsberg is er niet alleen visueel contact mogelijk met Zyfflich beneden, maar bijvoorbeeld ook met de Duno en Elten. Het geeft aan dat deze vroege locaties werden ingericht door een regionale elite, die haar wijd verspreid bezit en cumulatie van rechten en jurisdicties optimaal kon inzetten om ook door middel van burchtenbouw een groot gebied daadwerkelijk te beheersen. Wat niet wil zeggen dat het hier ook allemaal 'eerste generatie' kastelen betreft. Elten had vóór 967 al een hele ontwikkeling achter de rug. Ook '*Munna*'/Monterberg had een voorgeschiedenis. Wel kunnen we uit Alpertus' beschrijvingen destilleren dat het motte-idee kennelijk nog betrekkelijk nieuw was, althans hij vindt het nodig zijn lezers het een en ander te verduidelijken. Zo wordt voor ons alles tezamen een zekere evolutie zichtbaar. Van een meerledige hoogteburcht als Elten en een walburcht (met protomotte?) als de Duno naar de vroege mottes in hun zeer verschillende verschijningsvormen (Montferland, Monterberg, Aspel, de 'Maasburcht', Duivelsberg).[69]

Het hier beschreven proces past in een breder West-Europees kader, waarin met name de 10e eeuw de beslissende periode blijkt te zijn waarin de aan invloed winnende hoge adel (ten koste van het rijksgezag) koos voor een meer beschermende woonomgeving, waarbij geëxperimenteerd werd met diverse en nieuwe versterkingsvormen.[70] Het relaas van Alpertus leert dat het risico van onverhoedse overvallen en verlies-door-verraad vrij groot was. Het aantal burchtbezitters dat dit risico liep, lijkt rond 1000 nog beperkt te zijn. Al moeten we er rekening mee houden dat Alpertus alleen gericht is op zijn hoofdpersonen en de voor zijn verhaal relevante locaties. Maar ook dan missen we nog wel wat. De vermoorde Wichman (1016) werd begraven bij zijn voorvaderen in de Ottoonse stiftskerk van de '*civitas*' Vreden in Westfalen.[71] Zijn te veronderstellen thuisbasis schijnt hij daar echter niet te hebben gehad. Het nabijgelegen aardwerk van de Hünenburg aan de Berkel kende een laatste bewoning in de Karolingische tijd.[72] Misschien moeten we voor deze Billunger Wichman III (graaf in Westfalen, voogd over Metelen, Borghorst en vermoedelijk Vreden)[73] denken aan de unieke rechthoekige stenen toren van de Oldenburg bij Laer. Deze wordt gedateerd op omstreeks 1000 en stond binnen het apart omwalde 'Rondeelken' (met ringmuur en poortgebouw), dat op zijn beurt weer lag binnen een ouder walsysteem. Met een formaat van 24,7 x 19 m, een muurdikte van 2,4 m en in het bezit van vier middenpijlers[74] was deze toren een waardige tegenhanger van die op Montferland/Opladen (afb. 7). Tekenend voor de heftige rivaliteit is misschien ook het sprekende feit dat Wichman 'van Vreden' en Adela de enige regionale persoonlijkheden zijn in de periode 990-1016 die zich aanmatigden om op eigen naam munten te laten slaan (afb. 8).[75]

Wat we zeker weten is dat er ook elders in de delta al vroeg burchten moeten hebben bestaan, zoals de

Afb. 8. Rivaliteit in eigenmachtige muntslag: zilveren penningen van (boven) gravin Adela (Deventer circa 990-1000) en (onder) graaf Wichman III (Friesland 994-1016). Westfälisches Landesmuseum (Stiegemann en Kroker 2009, 295-297).

Afb. 9. Wassenberg (D): de grote motte van de Flamenses-familie binnen een ovale voorburcht (midden 11e eeuw). Bakstenen hoektoren van de stadsommuring (1420-1426). Foto: auteur 2009.

motte van Westkerke op Tholen (circa 1011-1032). Verder bezat de graaf van 'Holland' rond 1000 reeds een zes m hoge eerste motte-versie van de Leidse Burcht en een mogelijk vergelijkbaar exemplaar in Vlaardingen.[76] Toekomstig onderzoek zal duidelijk moeten maken in hoeverre het beperkt aantal archeologisch bekende versterkingen en het door Alpertus geschetste beeld samen ook werkelijk representatief zijn voor de situatie omstreeks de eerste millenniumwisseling. Daaraan gekoppeld wordt het interessant zicht te krijgen op het begin van de hierop volgende 11e-eeuwse 'explosie' in de burchtenbouw, toen een volgende generatie van regionale en vooral lokale heren het recht verkreeg, of zich toe-eigende, de eigen 'hof' te versterken.
Voor het oostelijke deel van de delta laat zich dat illustreren met de opkomst van de *Flamenses* na 1033,[77] de latere graven van Gelre en Kleef. In hun invloedssfeer wordt bijvoorbeeld de verdere evolutie van nog 'archaïsche' of atypische mottes (Heinsberg, Wassenberg [Afb. 9], Krickenbeck/Kriekenbeek) naar het uitgekristalliseerde 'klassieke' model met aparte voorburcht zichtbaar (Hoverberg, Alde Berg – Arsbeck, Tüschenbroich).[78]
Dichter bij huis zetten de heren van Malsen/Kuyc zich op de kaart (tweede helft 11e eeuw) met hun tufstenen ringmuren rond de ovale hoogtes van Geldermalsen[69] en Cuijk.[70] Om hen heen zouden allerlei kleinere heren hun eigen '*castrale revolutie*' gaan opstarten,[81] maar dan is intussen de tijd van de 'vroege burchten' wel voorbij. ■

Noten

1 In 2010 was Nederland voor de derde keer aan de beurt om het prestigieuze internationale kastelencolloquium 'Château Gaillard' te organiseren. Het thema was 'Het ontstaan van het middeleeuws kasteel'. Het uitvoerend comité koos ervoor om hierbij speciaal de vroege burchten in het Nederlands-Duitse grensgebied eens aan een internationaal publiek van kasteeldeskundigen te kunnen presenteren. Vanwege het thema werd het congres van 'Château Gaillard' gehouden in de 'Wasserburg Rindern' bij Kleef. Hans Janssen fungeert nu als 'president' van het *Comité permanent* van het Colloquium, tot aan de volgende conferentie in Denemarken (2012). Dit artikel is de uitwerking van een deel van de voordracht '*The origin of castles in the eastern part of the delta region (NL/D) and the rise of the principalities of Guelders and Cleves*', die de auteur op het congres mocht houden.
2 Bechert en Willems 1995, 8-28, 63-76; Hantsche 2000, 20-21.
3 Teunissen 1975; Hantsche 2000, 44-45; Van Eck 2005, 7-11.
4 Van Doesburg 2008.
5 Van Enckevort *et al.* 2000, 97-102; Thijssen 2002, 16-17.
6 Meest recent: Van der Tuuk 2008, 126-127. Gebruikte terminologie (Annalen van Fulda: '…*vallo firmissimo et muris circumdantes*…', zie Lemmens *et al.* 1980, 131) is voor verschillende uitleg vatbaar.
7 Zie: De Vries 1923, 257-258. De Duitse overzijde van de Rijn kent Spyck. Voor Rindern (Harenatium – Rinharen) met Romeinse binnenhaven in Niederspyck en de schenking van een *basilica* aan Willibrord, zie: Gorissen 1975 (p. 104-105) en Gorissen 1985, 14-48.
8 Perlich en Van Tussenbroek 2008; Thissen 1995.
9 O.a. Lemmens *et al.* 1980, 59-72; Boshouwers 2003.
10 Zie: Aarts 1992 (p. 8-10) op basis van o.a. Heidinga 1987 (p. 174-192) en Theuws 1988, m.n. 103-159.
11 Bijvoorbeeld Aarts 1994, 16-31; Aarts 2009, 48 nt. 67.
12 Van Heeringen 1995, 50-54; Henderikx 1995.
13 Groothedde 1999; Groothedde 2007, 75-83; Groothedde 2009; Bartels en Vermeulen 2009 (kritisch ten opzichte van idee van volledig ronde walburg in Zutphen, p. 234-235).
14 Groenewoudt *et al.* 2006, 11-21; Schut 2007, 13-14.
15 Bartels en Vermeulen 2009; Groothedde 2009, 278-289.
16 Binding 1970, 5-8, 15-19, 137-138. Voor Tilleda zie o.a.: Brachmann 1991, 110-115, 144; Ettel 2010, 39.
17 Binding 1970, 16-17; Binding 1996, 191-193; Aarts 2007b, 47-48.
18 Voor het archeologisch onderzoek, zie: Binding 1967; Binding 1970, 1-8, 52-77; Binding 1996. Vanuit de familiegeschiedenis van de Hamalandse graven nog steeds niet goed verklaard is het mysterie van de twee kindergraven (nr. 31 en 32), de geconstateerde doodslag op de vrouw in het dubbelgraf nr. 34 en de 'onchristelijk' aandoende buikligging van enkele hoofdpersonen (graven 33 en 34).
19 Aangaande deze interpretatie van *vallum*: Binding 1970, 18, 138-140, 226; Aarts 2009, 26.
20 Janssen 1996, 15-17.
21 Böhme 2006; Aarts 2009, 44.
22 Bijvoorbeeld bij de moord op Godfried de Deen in 885 was Everhard 'Saxo' van Hamaland betrokken, die op zijn beurt in 898 werd vermoord door Waldger, graaf in Teisterbant, een telg uit het Westfriese gravengeslacht dat gelieerd was geweest aan Godfried. Zie: Van der Tuuk en Van Winter 2007, 293, 295, 298; Van der Tuuk 2008, 135-138.
23 Bijvoorbeeld: Müter 1955, 168-169, 176, 184; Halbertsma 2000, 95-97; Sarfatij 2001, 14, 28; Van Doesburg 2002, 79; Van Vliet 2002, 161, 182; Wientjes 2006, 5, 11; Van der Tuuk 2009, 72, 88.
24 '*Notum sit omnibus fidelibus nostris presentibus / scilicet et futuris, qualiter nos ob amorem Dei nostreque remedium anime, monasterium in loco Tiala constructum, cum noua atque lapidea in eodem loco ciuitate omnibusque ecclesiis, prediis, familiis, mancipiis, siluis, aquis, piscationibus, pascuis, pratis omnibusque ad prefatum monasterium uel ad ecclesias*…' (MGH DO I 124; Diplomata Belgica 193).
25 Gosses 1946, 270 en nt. 3, 271.
26 Zie bijvoorbeeld: Köbler 1967.
27 Gosses (1946, 270-271) stelt de 'stenen burcht' als 'kerkfort' voor om zo de bisschop van Utrecht ca. 950, naast het castellum Utrecht en de urbs Deventer, een derde sterkte te kunnen geven voor zijn machtsopbouw. Wientjes (2006, 4-5) ziet voor 'de stenen burcht' de mogelijkheid van een (tufstenen) ringmuur rondom het Sint-Walburgcomplex.
28 Het *Mediae Latinitatis lexicon minus* van J.F. Niermeyer (1976) geeft bij *civitas* als betekenis 7 (p. 184): *château – castle*, zonder nadere omschrijving of tijdgebonden definitie. Wel met een verwijzing naar Tiel (a. 950)!, zonder tekstkritiek en naar de *civitas* Esesfelth (Itzehoe) in Schleswig-Holstein, aangelegd door Karel de Grote in 810. Die laatste *burg* was een Frankische walburcht in het Saksenland, 1 hectare groot, voorzien van een 10 m brede wal en een dubbele buitengracht (zie: Heine 1995, 34-35). Vergelijk ook Best 2009 (p. 117-118) met het voorbeeld van 'Alt Schieder' (Schieder-Schwalenberg, Kr. Lippe) als *curtis* (997) en *civitas* (1005, 1009), 4,2 ha grote ommuurde versterking met zaalkerk.
29 Bondam 1783-1809, 59-60; MGH DO I 124; Diplomata Belgica 193.
30 Bondam 1783-1809, 59-60 (nr. 50).
31 Bondam 1783-1809, 60. Op basis hiervan prefereert de Tielse geschiedschrijver Rink (1836, 13) dan ook: 'eene nieuwe steenen kerk binnen Tiel,(…), een willigen bosch, omtrent gemelde stad gelegen.'.
32 Kuys *et al.* 1983 (*De Tielse kroniek*), 43.
33 OHZ I 73; Aarts 1992, 38 nt. 41.
34 Bondam 1783-1809, 94.
35 Wientjes 2006, 5-6.
36 OGZ II 959. Kastelein Johan Cock wordt door de hertog beleend met de door hemzelf geschonken '…*domum suam sive municionem*,' in Tiel, eertijds bezit van Iwan van Varik (1274).
37 MGH DO I 6; OSU I 101.
38 MGH DO I 216; OSU I 122.
39 *Alpertus Mettensis* I 8 (Van Rij 1980, 18-19).
40 Vriendelijke mededeling gedane vondsten door drs. J. van Renswoude en drs. G. Boreel (ACVU-HBS Archeologische Projecten), waarvoor mijn hartelijke dank. Uitwerking onderzoek volgt nog. De ontdekking bevestigt het eerder geuite vermoeden bij R.C.M. Wientjes (2006, 2, 9-10) van een Tielse 'ringwalburg' in het westelijke deel van de binnenstad (maar dan nu zonder de aanname van een tufstenen ringmuur). Eén walfragment zat nog vrij compleet in de hoogte waarop de Binnenmolen stond. Dit maakt de hypothese dat deze hoogte een oorspronkelijke motteburcht gevormd kan hebben (Van Doesburg 2002, 79-80; Schut 2003, 74 nt. 32) minder aannemelijk.
41 MGH SS XIV, 564 (niet altijd even correcte goederenbeschrijving van de abdij Deutz). Zie ook Ettel en Werther 2010 (p. 154-

156) met het voorbeeld van de *civitas* Salz (Beieren), vermoedelijk de omwalde versterking op de Veitsberg, bezocht door Otto I in 940-948 en in 1000 *castellum* genoemd.
42 OGZ I 172.
43 MGH DO III 258; OSU I 149; OHZ I 42.
44 Van Heiningen 1999, 35-36.
45 Van Acker 1975, 33-35; Monna 1988, 204-205; Aarts 1992, 13.
46 Voor Tiel, zie verder: Bartels en Oudhof 2007; Norde en Schuuring 2010.
47 De term 'walburcht' wordt hier gebruikt vanwege het hoofdkenmerk van dit type kasteel (de omwalling) en om het onderscheid met de omwalde collectieve versterkingen (de 'burgen' of 'walburgen') te benadrukken.
48 Schut 2003, 70-71; Schut 2007, 14-23.
49 Schut 2007, 14-23.
50 Aanvullende mededeling drs. J. van Doesburg (2010) naar aanleiding van het recent digitaliseren van de vondsten uit 1954-1959, waarvoor mijn hartelijke dank.
51 Schut 2003, 70; Schut 2007, 19.
52 Zie Aarts 2007a, 47-50; Aarts 2007b, 64 en Aarts 2009, 42-43 met verwijzingen.
53 Schut 2007, 20.
54 O.a. Aarts 2009, 21-22.
55 *Vita Meinwerci*, cap. 2, 27, 136 (Berndt 2009, 66-69, 108-109, 170-171; Terstesse 2009, 20, 53, 104-105). Voor het referentiekader is het nuttig ook de Immedinger-'thuisbasis' tussen Lippstadt, Helmstedt, Minden en Göttingen er bij te betrekken. Meinwerk verwierf hier voor Paderborn uit familiebezit in 1013 o.a. een *curtis* in Bernshausen met daarbij een 10e-eeuwse stenen rechthoekige vluchtburcht (Grote 1988, 62-74) en schonk zelf in 1015 de burcht (*urbs*) Plesse met een vermoedelijke motte-fase uit zijn tijd (Moritz 2002, 122-124). Ter vergelijking ook graag aandacht voor de 11e-eeuwse walburchten in Noord-Duitsland, zoals de opgegraven *Heidenwall* bij Oldenburg, gelegen in het machtsbereik van de Billunger graaf Liudger, echtgenoot van Emma (vermoedelijke dochter van Adela en Immed). Zie Heine 2008.
56 *Alpertus Mettensis* I 2 (Van Rij 1980, 10-11; Van Rij 1999, 47).
57 Aarts 2009, 45-46 met verwijzingen.
58 *Alpertus Mettensis* II 13; Aarts 2007b, 48-50; Aarts 2009, 14-31.
59 Schut 2003; Schut 2007, 24-36.
60 Aarts 2009, 23-25, 31-32; Jongbloed (2008) wil hier graag een voortzetting in zien van 'Middenrijks Friesland', waarover o.a. Godfried de Deen had geregeerd.
61 *Alpertus Mettensis* II 2, 15-16; Aarts 2007b, 52-53; Aarts 2009, 33-34.
62 OSU II 544. Dit ter correctie van en aanvulling op Aarts 2009 (p. 34 en nt. 202), waarmee nu duidelijk is dat de herbouw van Monterberg rond 1260 inderdaad volgde op een eerdere verwoesting circa 1220.
63 *Alpertus Mettensis* II 3; Aarts 2007b, 51-52; Aarts 2009, 34.
64 *Alpertus Mettensis* II 6; Aarts 2007b, 51; Aarts 2009, 32-33.
65 *Alpertus Mettensis* II 2.
66 Aarts 1993; Aarts 2007b, 53-62; Aarts 2009, 34-37.
67 Aarts 1986; Aarts 1996; Schut 2003, 65-66, 69-70; Van Doesburg en Schut 2004, 60-61; Schut 2007, 24; Aarts 2007b, 64-66; Aarts 2009, 38-41. Voor het verschijnsel *motte-barrage* en *motte avancée*, zie o.a.: Aarts 2007a (met literatuurverwijzingen).
68 Aarts 2009, 40-41.
69 Aarts 2007a, 40-43, 49; Aarts 2009, 43-45. Hierbij mag ook worden gewezen op de weinig bekende walburcht *Alte Burg* op de steilrand van de Bönninghardt bij Alpen (Kr. Moers) als voorganger van de forse motte-burcht in het Rijndal (Ellmers 1969, 168-170; Aarts 2009, 27).
70 Aarts 1996; Böhme 2006; Aarts 2007a.
71 *Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon*, VII, cap. 47. Bewerker Trillmich (1971, 406-407) vertaalt *civitas* hier met *Burg*, hetgeen toch wat te beperkt is (zie Köbler 1967). Bedoeld zal zijn de met wal en palissade omgeven stiftsimmuniteit (zie Eismann 2005, 180-182). Over de vondst van Wichmans vermoedelijke skelet, met doorboorde schedel en afgehakte rechterhand (als bewijslast bij de moordaanklacht), zie: Terhalle 1976, 80-81. Verder Winkelmann 1981, 101-106; Weiß 2005, 121-123.
72 Hömberg 1981, 113-117; Hömberg 1997, 143-145.
73 Tschuschke 1990. Wichmann (III) was tevens graaf in de Ambergouw in Ostfalen in de periode 979-1009 (MGH DO II 202, DO III 390, DH II 206).
74 Hömberg 1981, 81-92; Hömberg 1997, 127-129; Peine 1997, 165-166; Best 2009, 116-117, 119.
75 Thoma 2003, 267; Stiegemann en Kroker 2009, 295-297. Aangaande Adela en haar muntslag, zie ook: Aarts 2009, 23.
76 Westkerke: Van Heeringen 1991 (Scherpenisse – Westkerke) met vriendelijke aanvulling door B. Oele (2006), waarvoor mijn hartelijke dank. Leiden: Janssen 1996, 42; Van den Ende 2007, 27-29 (waarmee toch nog niet alle vragen aangaande evolutie en opbouw van deze motte zijn beantwoord). Vlaardingen: De Ridder 2008; Dijkstra en De Ridder 2009, 211-214.
77 Verdonk 1992, 22-23.
78 Müller-Wille 1966, 40-41, 95-105; Aarts 2009, 19-21; Aarts, 'De vestiging van de Flamenses aan de Nederrijn' (in voorbereiding).
79 Wientjes 2008; Van Renswoude 2007; Boreel 2009.
80 Van Enckevort en Thijssen 2002, 97-99; Aarts 2007c, 22; Aarts 2009, 50 nt. 163.
81 In dit verband is het gewenst ook de Hof van (Oud-)Keppel ('t Hommeke, houtbouw met dubbele wal en grachten) weer eens binnen het gezichtsveld te trekken (Braat 1945. Zie opmerking H.L. Janssen 2001, 124).

■ Literatuur

Afkortingen

MGH D	*Monumenta Germaniae Historica, Diplomata.*
MGH SS	*Monumenta Germaniae Historica, Series Scriptorum.*
OGZ I	*Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutfen tot op den slag van Woeringen dl I.*
OHZ I	*Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299 dl I (ed. A.C.F. Koch).*
OSU	*Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301.*

Bronnen

Berndt, G.M. (red.), *Vita Meinwerci episcopi Patherbrunnensis – Das Leben Bischof Meinwerks von Paderborn. Text, Übersetzung. Kommentar*, München 2009 (MittelalterStudien 21).

Bondam, P., *Charterboek der hertogen van Gelderland en graaven van Zutphen; behelzende de handvesten, privilegien, vryheden, voorrechten en octroyen…*, I, Utrecht 1783-1809.

Gysseling M. en A.C.F. Koch, *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, Brussel 1950.

Heeringa, K. (red.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, dl II, 's-Gravenhage 1940.

Koch, A.C.F. (red.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, dl I (tot 1222), 's-Gravenhage 1970.

Muller, Fz.S. en A.C. Bouman (red.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, dl I, Utrecht 1920.

Rij, H. van, en A.S. Abulafia, *Alpertus van Metz. Gebeurtenissen van deze tijd & Een fragment over bisschop Diederik I van Metz (De diversitate temporum & Fragmentum de Deoderico primo episcopo Mettensi*, Amsterdam 1980.

Rij, H. van, *Alpertus van Metz. Gebeurtenissen van deze tijd. Een fragment over bisschop Diederik I van Metz & De mirakelen van de heilige Walburg in Tiel*, Hilversum 1999.

Sloet, L.A.J.W. (red.), *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutfen tot op den slag van Woeringen, 5 juni 1288*, 2 dln, 's-Gravenhage 1872-1876.

Trillmich, W. (red.), *Thietmari Mereseburgensis episcopi Chronicon*, Darmstadt 1971 (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 9).

Literatuur

Aarts, B., *De Burcht Mergelpe of Duivelsberg te Beek bij Nijmegen*, Millingen a/d Rijn 1986 (Heemstudie 13).

Aarts, B., Texandrië, van omstreden gouwbegrip naar integratie in het hertogdom. Hoofdlijn en vraagtekens, in: H. van Doremalen *et al.* (red.), *Geworteld in Taxandria. Historische aspecten van de relatie Tilburg – Turnhout*, Tilburg/Turnhout 1992, 8-42.

Aarts, B., Onbekend Boxmeer: oud tot zeer oud?, *Het Brabants Kasteel* 16, 1993, 11-29.

Aarts, B., Ansfried, graaf en bisschop. Een stand van zaken, in: J. Coolen en J. Forschelen (red.), *'Opera Omnia' II. Een verzameling geschied- en heemkundige opstellen*, Thorn 1994, 7-85.

Aarts, B., Early Castles of the Meuse-Rhine Border Region and some Parallels in Western Europe c 1000: a comparative Approach, in: *Château Gaillard . Etudes de castellologie médiévale* XVII (Actes du colloque international tenu à Abergavenny, Wales [Royaume-Uni] , 29 août - 3 septembre 1994), Caen 1996, 11-23.

Aarts, B., Motte-and-bailey Castles of Europe. Some Aspects concerning their Origin and Evolution, in: *Virtus. Jaarboek voor Adelsgeschiedenis* 14, 2007a, 37-56.

Aarts, B., De vroege burchten bij Alpertus van Metz, in relatie tot het Kasteel van Boxmeer, in: B. Aarts en R. Gruben (red.), *De vroege burchten. Neerslag van een symposium, Boxmeer 26 maart 2006*, Tilburg 2007b, 47-74 (= *Het Brabants Kasteel* 28, 2005).

Aarts, B., De speurtocht naar Boudewijn van 'Oosterwijk' (1096) en zijn kasteel, *Het Brabants Kasteel* 30, 2007c.

Aarts, B., 'Montferland' en de consequenties. De vroege burchten bij Alpertus van Metz, in: H.L. Janssen en W. Landewé (red.), *Middeleeuwse Kastelen in veelvoud. Nieuwe studies over oud erfgoed*, Wijk bij Duurstede 2009, 13-59.

Acker, J. van, *Antwerpen van Romeins veer tot wereldhaven*, Antwerpen 1975.

Bartels, M.H. en J-W. Oudhof, Tiel, opkomst, bloei en ondergang van (het onderzoek naar) de vroeg-middeleeuwse handelsnederzet-ting, *Westerheem* 56, 2007, 440-452.

Bartels, M.H. en B. Vermeulen, Die frühmittelalterlich umwallten Siedlungen Deventer und Zutphen in den östlichen Niederlanden, in: M. Segschneider (Hg.), *Ringwälle und verwandte Strukturen des ersten Jahrtausend n. Chr. an Nord- und Ostsee*, Neumünster 2009, 219-248.

Bechert, T. en W.J.H. Willems, *De Romeinse rijksgrens tussen Moezel en Noordzee*, Stuttgart 1995.

Berndt, G.M. (Hg.), *Vita Meinwerci episcopi Patherbrunnensis – Das Leben Bischof Meinwerks von Paderborn. Text, Übersetzung, Kommentar*, München 2009 (MittelalterStudien 21).

Best, W., Von der Wallburg zum Adelssitz. Westfälische Burgen des 11. Jahrhunderts, in: C. Stiegemann en M. Kroker, *Für Königtum und Himmelreich. 1000 Jahre Bischof Meinwerk von Paderborn*, Regensburg 2009, 116-121.

Binding, G., Burcht en abdij Hoog-Elten, *Spiegel Historiael. Maandblad voor geschiedenis en archeologie* 2, 1967, 642-649.

Binding, G. *et al.*, *Burg und Stift Elten am Niederrhein. Archäologische Untersuchungen der Jahre 1964/65*, Düsseldorf 1970 (Rheinische Ausgrabungen 8).

Binding, G., *Deutsche Königspfalzen. Von Karl den Großen bis Friedrich II. (765-1240)*, Darmstadt 1996, 191-197.

Böhme, H.W., Burgen der Salierzeit. Von den Anfängen adligen Burgenbaus bis ins 11./12. Jahrhundert, in: J. Jarnut en M. Wemhoff (Hg.), *Vom Umbruch zur Erneuerung? Das 11. und beginnende 12. Jahrhundert. Positionen der Forschung*, München 2006, 379-401.

Bondam, P., *Charterboek der hertogen van Gelderland en graaven van Zutphen; behelzende de handvesten, privilegien, vryheden, voorrechten en octroyen…*, I, Utrecht 1783-1809.

Boreel, G., *Archeologisch Inventariserend Veldonderzoek door middel van boringen ten behoeve van de herinrichting van de dorpskern van Geldermalsen, gemeente Geldermalsen*, Amsterdam 2009 (Zuidnederlandse Archeologische Notities 196).

Boshouwers, E.F.M., *Het Valkhof en de Stad Nijmegen. 2000 jaar geschiedenis*, Nijmegen 2003.

Braat, W.C., Twee vroeg-middeleeuwse burchten bij Keppel, *Oudheidkundige Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 26, 1945, 7-23.

Brachmann, H., Zum Burgenbau salischer Zeit zwischen Harz und Elbe, in: H.W. Böhme (Hg.), *Burgen der Salierzeit*, I, Sigmaringen 1991, 97-148.

Dijkstra, M., en T. de Ridder, Circular fortresses in the provinces of North and South Holland (West Frisia), in: M. Segschneider

(Hg.), *Ringwälle und verwandte Strukturen des ersten Jahrtausend n. Chr. an Nord- und Ostsee*, Neumünster 2009, 201-218.

Doesburg, J. van, De elf gedaanten van de Sint Maartenskerk in Tiel, in: P.J. Woltering *et al.* (red.), *Middeleeuwse Toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg. Aangeboden aan Herbert Sarfatij bij zijn 65ste verjaardag*, Amersfoort 2002, 77-91.

Doesburg, J. van, en P. Schut, Burgen en burchten uit hout en aarde. De vroegste middeleeuwse versterkingen van ons land, in: H.C.M. Kleijn *et al.* (red.), *Op weerstand gebouwd. Verdedigingslinies als militair erfgoed*, Zwolle/Zeist 2004, 55-61.

Doesburg, J. van, Het geheim van de Heimenberg ontsluierd? De datering van de walburg bij Rhenen, in: L. Bultje-van Dillen *et al.* (red.), *Geschiedenis van Rhenen*, Utrecht 2008, 36-45.

Eck, J. van, *Historische atlas van Ooijpolder & Duffelt. Een rivierengebied in woord en beeld*, Amsterdam 2005.

Eismann, S., Vom Stift zur Stadt – Mittelalterarchäologie in Vreden, in: H-W. Peine en H. Terhalle (Hg.), *Stift – Stadt – Land. Vreden im Spiegel der Archäologie,* Vreden 2005, 171-208 (Beiträge des Heimatvereins Vreden zur Landes- und Volkskunde 69).

Ellmers, D., Wehranlagen bei Alpen, *Führer zu vor- und frühgeschichtlichen Denkmälern. Bd. 14: Linker Niederrhein: Krefeld – Xanten – Kleve*, Mainz am Rhein 1969, 168-170.

Enckevort, H. van, J-K. Haalebos en J. Thijssen, *Nijmegen. Legerplaats en stad in het achterland van de Romeinse limes*, Abcoude/Nijmegen 2000.

Enckevort, H. van, en J. Thijssen (red.), *Cuijk. Een regionaal centrum in de Romeinse tijd*, Utrecht 2002.

Ende, H. van den, De Burcht, in: H. van den Ende *et al.* (red.), *Dwars door de stad. Archeologische en bouwhistorische ontdekkingen in Leiden*, Leiden 2007, 25-36.

Es, W.A. van, en W.A.M. Hessing, *Romeinen, Friezen en Franken in het Hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad 50 v. C. – 900 n. C.*, (Amersfoort) 1994.

Ettel, P., Burgenbau unter den Franken, Karolingern und Ottonen, in: G.U. Grossmann en H. Ottomeyer, *Die Burg. Wissenschaftlicher Begleitband zu den Ausstellungen 'Burg und Herrschaft' und 'Mythos Burg'*, Dresden 2010, 34-49.

Ettel, P., en L. Werther, Ungarnburgen und Herrschaftszentren des 10. Jahrhunderts in Bayern, *Burgen und Schlösser. Zeitschrift für Burgenforschung und Denkmalpflege* 51, 2010-3, 144-161.

Gorissen, F., Die Düffel; Zur Geschichte einer Kulturlandschaft, De Duffelt. *Feestuitgave bij het eerste lustrum van de Heemkundekring 'De Duffelt'*, Nijmegen 1975, 97-166.

Gorissen, F., R*indern (Harenatium – Rinharen). Römisches Limeskastell, angloschottisches Coenobium Willibrords, feudale Grundherrschaft und Herrlichkeit, Deichschau*, Bd. I, Kleve 1985.

Gosses, I.H., De vorming van het graafschap Holland, in: I.H. Gosses, *Verspreide geschriften*, Groningen/Batavia 1946, 239-344.

Groenewoudt, B.J. *et al.*, *Een inventariserend veldonderzoek bij de Hunneschans (Uddel, Gelderland). Nieuwe gegevens over de steentijdbewoning bij het Uddelermeer en een beknopt overzicht van de onderzoeksgeschiedenis van de Hunneschans*, Amersfoort 2006 (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 143).

Groothedde, M., De nederzettingsontwikkeling van Zutphen voor het jaar 1000, in: M. Groothedde *et al.* (red.), *De Sint Walburgiskerk in Zutphen, momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk*, Zutphen 1999, 9-30.

Groothedde, M., De Zutphense ringwalburg, in: B. Aarts en R. Gruben (red.), *De vroege burchten. Neerslag van een symposium, Boxmeer 26 maart 2006*, Tilburg 2007, 75-101 (= *Het Brabants Kasteel* 28, 2005).

Groothedde, M., De blauwdruk van middeleeuws Zutphen. De Zutphense ringwalburg in breed perspectief, *Westerheem* 58, 2009, 273-293.

Grote, K., Archäologie eines frühmittelalterlichen Zentralortes: Bernshausen im Untereichsfeld, in: K. Grote en S. Schütte, *Stadt und Landkreis Göttingen*, Stuttgart 1988, 62-84 (Führer zu archäologischen Denkmälern in Deutschland 17).

Halbertsma, H., *Frieslands oudheid. Het rijk van de Friese koningen, opkomst en ondergang*, Utrecht 2000.

Hantsche, I., *Atlas zur Geschichte des Niederrheins*, Bottrop/Essen 2000 (Schriftenreihe der Niederrhein-Akademie 4).

Heeringen, R.M. van, Archeologische Kroniek van Zeeland over 1990, *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 1991, 123-145.

Heeringen, R.M. van, Kolonisatie en bewoning in het mondingsgebied van de Schelde in de vroege Middeleeuwen vanuit archeologisch perspectief, in: R.M. van Heeringen *et al.* (red.), *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*, Goes/Amersfoort 1995, 41-70.

Heidinga, H.A., *Medieval Settlement and Economy North of the Rhine. Archaeology and history of Kootwijk and the Veluwe (the Netherlands)*, Assen/Maastricht 1987.

Heine, H-W., *Frühe Burgen und Pfalzen in Niedersachsen*, Hannover 1995.

Heine, H-W., *Der 'Heidenwall' in Oldenburg. Ein archäologischer Beitrag zur Ersterwähnung Oldenburgs in 1108*, Oldenburg 2008 (Wegweiser zur Vor- und Frühgeschichte Niedersachsens 27).

Heiningen, H. van, *Versteend Verleden. Schetsen uit de historie van Tiel*, Tiel 1999.

Henderikx, P.A., De ringwalburgen in het mondingsgebied van de Schelde in historisch perspectief, in: R.M. van Heeringen *et al.* (red.), *Vroeg-middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*, Goes/Amersfoort 1995, 71-112.

Hömberg, P.R., Oldenburg bei Laer, *Führer zu vor- und frühgeschichtlichen Denkmälern. Bd. 46: Münster – Westliches Münsterland – Tecklenburg. Teil II: Exkursionen*, Mainz am Rhein 1981, 81-92.

Hömberg, P.R., Die Burgen des frühen Mittelalters in Westfalen, *Hinter Schloss und Riegel. Burgen und Befestigungen in Westfalen*, Münster 1997, 120-159.

Janssen, H.L. m.m.v. T. Hermans, Tussen woning en versterking. Het Kasteel in de Middeleeuwen, in: H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink (red.), *1000 jaar Kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996, 15-111.

Janssen, H.L., De opgraving van het kasteel van Gemert in een archeologisch-historisch perspectief, in: A. Thelen (red.), *Het Hooghuis te Gemert. Archeologisch en historisch onderzoek betreffende het middeleeuws kasteel van de heren Van Gemert*, Gemert 2001, 123-132.

Jongbloed, H.H., 'Cold case' Upladen (oktober 1016). Godfrieds prefectuur tussen grote politiek en dynastieke competitie (850-1101), *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 11, 2008, 7-68.

Köbler, G., burg und stat – Burg und Stadt?, in: J. Spörl (Hg.), *Historisches Jahrbuch* 87, 1967, 305-325.

Kuys, J. *et al.* (inleiding en vertaling), *De Tielse kroniek*, Amsterdam 1983.

Lemmens, G. *et al.*, *Het Valkhof te Nijmegen (Catalogus)*, Nijme-

gen 1980, 59-72.

Monna, A.D.A., *Zwerftocht met middeleeuwse heiligen*, Amsterdam 1988.

Moritz, T. (Hg.), *Ein Feste Burg Die Plesse. Begleitband zur Ausstellung*, Braunschweig 2002.

Müller-Wille, M., *Mittelalterliche Burghügel ('Motten') im nördlichen Rheinland*, Köln/Graz 1966 (Beihefte der Bonner Jahr-bücher 16).

Müter, H., Het ontstaan van de stad Tiel, *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 9, 1955, 161-189.

Niermeyer, J.F., *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leiden 1954-1976.

Norde, E., en I. Schuuring, Van vuilnisbak naar monument. Onderzoek rondom de immuniteit van Sint Walburg te Tiel, *Westerheem* 59, 2010, 183-190.

Peine, H-W., Dodiko, Rütger von der Horst und Simon zur Lippe: Adelige Herren des Mittelalters und der frühen Neuzeit in Burg, Schloß und Festung, *Hinter Schloss und Riegel. Burgen und Befestigungen in Westfalen*, Münster 1997, 160-223.

Perlich, B., en G. van Tussenbroek, De Valkhofkapel te Nijmegen. Nieuwe gegevens over de middeleeuwse bouwgeschiedenis, *Bulletin K.N.O.B.* 107, 2008, 90-100.

Renswoude, J. van, *Een Inventariserend Veldonderzoek door middel van proefsleuven aan de Herman Kuijkstraat 28-32 te Geldermalsen*, Amsterdam 2007 (Zuidnederlandse Archeologische Notities 123).

Ridder, T. de, Zoektocht naar de burcht van graaf Dirk III, *Westerheem* 57, 2008, 140-149.

Rij, H. van, m.m.v. A.S. Abulafia, *Alpertus van Metz. Gebeurtenissen van deze tijd & Een fragment over bisschop Diederik I van Metz (De diversitate temporum & Fragmentum de Deoderico primo episcopo Mettensi)*, Amsterdam 1980.

Rij, H. van, *Alpertus van Metz. Gebeurtenissen van deze tijd. Een fragment over bisschop Diederik I van Metz. De mirakelen van de heilige Walburg in Tiel*, Hilversum 1999.

Rink, E.D., *Beschrijving der stad Tiel*, Tiel 1836.

Sarfatij, H., Tiel in de 10e en 11e eeuw, opvolger van Dorestad in archeologie en historie, *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 92, 2001, 11-32.

Schut, P.A.C., *'De Montferlandsche berg, het sieraad der tusschen IJssel en Rijn gelegene landen'. De motte Montferland (gemeente Bergh) en een overzicht van mottevversterkingen in Gelderland*, Amersfoort 2003 (Nederlandse Archeologische Rapporten 24).

Schut, P.A.C., Oud onderzoek opnieuw bekeken: vroege versterkingen in Gelderland, in: B. Aarts en R. Gruben (red.), *De vroege burchten. Neerslag van een symposium, Boxmeer 26 maart 2006*, Tilburg 2007, 9-46 (= *Het Brabants Kasteel* 28, 2005).

Stiegemann, C. en M. Kroker (Hg.), *Für Königtum und Himmelreich. 1000 Jahre Bischof Meinwerk von Paderborn*, Regensburg 2009.

Terhalle, H., *Vreden. Landschaft und Geschichte*, Vreden 1976 (Beiträge des Heimatvereins Vreden zur Landes- und Volkskunde 6).

Terstesse, K., *Das Leben des Bischofs Meinwerk von Paderborn. Erste deutsche Übersetzung der von Franz Tenckhoff 1921 herausgegebenen Vita Meinwerci*, Paderborn 2009.

Teunissen, D., De wordingsgeschiedenis van het natuurlijke landschap van de Duffelt, *De Duffelt. Feestuitgave bij het eerste lustrum van de Heemkundekring 'De Duffelt'*, Nijmegen 1975, 79-94.

Theuws, F.C.W.J., *De archeologie van de periferie. Studies naar de ontwikkeling van bewoning en samenleving in het Maas-Demer-Schelde gebied in de vroege Middeleeuwen*, Amsterdam 1988 (niet gepubliceerd).

Thijssen, J., Het Valkhof in Nijmegen. Ontwikkelingen in en rond een Laat-Romeins castellum, in: P.J. Woltering *et al.* (red.), *Middeleeuwse Toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg. Aangeboden aan Herbert Sarfatij bij zijn 65ste verjaardag*, Amersfoort 2002, 11-23.

Thissen, B., The palace of Nijmegen in the tenth and early eleventh centuries, in: A. Davids (red.), *The empress Theophanu. Byzantium and the West at the turn of the first millennium*, Cambridge 1995, 265-289.

Thoma, W., Muntslag op het grondgebied van het hertogdom Gelre - de stand van het onderzoek, in: I.D. Jacobs *et al.* (red.), *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel*, Utrecht 2003, 264-281.

Tschuschke, V., *Die Billunger im Münsterland, Quellen und Studien zur Geschichte Vredens und seiner Umgebung. Eine Aufsatzsammlung*, Vreden 1990, 15-43 (Beiträge des Heimatvereins Vreden zur Landes- und Volkskunde 38).

Tuuk, L. van der, en J.M. van Winter, Rondom Egmond: Denen en West-Friezen in Kennemerland, *Historisch Tijdschrift Holland* 39, 2007, 276-298.

Tuuk, L. van der, *Noormannen in de Lage Landen. Handelaren, huurlingen en heersers*, Kampen/Leuven 2008.

Tuuk, L. van der, *Noormannen in het rivierenland. De handelsplaatsen Dorestad en Tiel in vuur en vlam*, Kampen 2009.

Verdonk, H., *De oorsprong der graven van Gelre*, Lelystad 1992 (Brochure 7).

Vries, J. de, *De Wikingen in de Lage Landen bij de zee*, Haarlem 1923.

Weiß, H., Die Baugeschichte von St. Georg bis zur spätromanischen Kirche, in: H-W. Peine en H. Terhalle (Hg.), *Stift – Stadt – Land. Vreden im Spiegel der Archäologie*, Vreden 2005, 99-138 (Beiträge des Heimatvereins Vreden zur Landes- und Volkskunde 69).

Wientjes, R.C.M., Palts, Burcht en Klooster van Tiel. Onderzoeksverslag Historisch Bureauonderzoek Plangebied 'St. Walburgsingel' (Dominicuskwartier), gemeente Tiel, 2006 (niet gepubliceerd).

Wientjes, R.C.M., *De burcht te Malsen. Historisch bureauonderzoek door het Gelders Archief in opdracht van de gemeente Geldermalsen naar aanleiding van de ontdekking van grondsporen in het centrum van Geldermalsen die mogelijk afkomstig zijn van een burcht*, Arnhem 2008.